

Ceren YİĞİT

Yüksek Lisans Öğrencisi
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe
cerenyigitt@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5122-2445>

**Zihin Felsefesi Çalışmaları:
Görünenden Gerçeğe Geçişte Beş
Farklı Yaklaşım**

*Philosophy of Mind Studies: Five
Different Approaches in Transition from
Apparent to Reality*

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / The Date of Received: 10.06.2021
Kabul Tarihi / The Date of Accepted: 08.07.2021
Yayın Tarihi / The Date of Published: 28.07.2021

Atıf / Citation

Yiğit C. (2021). Zihin Felsefesi Çalışmaları: Görünenden Gerçeğe Geçişte Beş Farklı Yaklaşım, Yeni Fikir Dergisi, 13 (26), 35-43
Yiğit C. (2021). Philosophy of Mind Studies: Five Different Approaches in Transition from Apparent to Reality, The Journal of Yeni Fikir, 13 (26), 35-43

Bu makalede intihal programıyla benzerlik raporu alınmıştır.
In this article, a similarity report with the plagiarism program was received.

Zihin Felsefesi Çalışmaları: Görünenden Gerçekliğe Geçişte Beş Farklı Yaklaşım

Öz

Galaksideki yıldız sayısı ile bir insanın beynindeki nöron (sinir hücreleri) sayısı neredeyse benzer durumdadır. Evrendeki her şeyi henüz çözümleyebilmiş değiliz ancak bu durum insan için de geçerlidir ve hala insanın bir mistik tarafı söz konusudur. Omuzlarımızın üstünde taşıdığımız küçük evreni anlamlandırmak için işe nereden başlamamız gerekir diye bir soru hâsıl olduğunda yol gösterici kavramlar 'beyin/zihin/bilinç/beden' olarak çıkar. İnsanlık tarihinin asli sorunlarından birisini cevaplandırabilmek için felsefe tarihinde farklı yaklaşımlar sunulmuştur. Bu makale içerisinde çağdaş zihin felsefesinin argümanları ve tartışma konuları üzerine ileri okumaları da destekleyecek bir eksen (i) kolay problem (ii) zor problem, (iii) sözde problem, (iv) aldatıcı problem, (v) bilinemezlik olarak ifade olunan beş yaklaşıma yer verilecektir. İnsana veya bilince yönelik farklı fikirlerin doğuşuna sebebiyet veren şey "bilinçli ben" hissi ve fenomenal deneyimin öznel/iç niteliği (qualia)dir. İnsanın öznel yapısına istinaden oluşan bu sorunlar zihin hallerinin salt işlevlerle beynin nöral etkinliğine, davranışa ya da metafiziğe indirgenmesiyle meydana gelmiştir. Daha genel bir şekilde ifade edecek olursak, insanın fiziksel yönünün mü yoksa fenomenal yönünün mü birincil nitelik taşıdığı sorusu üzerinden problemler şekillenmiştir. Bu çalışmada beş yaklaşım tarzının görünenin arkasındaki gerçekliğe ulaşmak için hangi iddiaları öne sürdükleri ve hangilerini bertaraf ettikleri üzerinden bir değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar kelimeler: Çağdaş zihin felsefesi, bilinç, beden, fenomenal deneyim, qualia, fiziksel yön, fenomenal yön.

Philosophy of Mind Studies: Five Different Approaches in Transition from Apparent to Reality

Abstract

The number of stars in the galaxy is almost similar to the number of neurons (nerve cells) in a person's brain. We have not yet been able to analyze everything in the universe, but also applies human beings, and there is still a mystical side of man. When a question arises as to where we should not start to make sense of the small universe we carry on our shoulders, the guiding concepts appear as 'brain/mind/consciousness/body'. Different approaches have been presented in the history of philosophy to answer one of the main problems of human history. This article includes five approaches expressed as (i) easy problem (ii) hard problem, (iii) pseudo-problem, (iv) hornswoggle problem, (v) agnosticism on an axis that will support further reading on the arguments and discussion issues of contemporary philosophy of mind will be given. It is the sense of "conscious self" and the subjective/inner quality (qualia) of phenomenal experience that gives rise to different ideas about man or consciousness. These problems, which are caused by the subjective structure of the human being, have occurred when the states of mind are reduced to the neural activity of the brain, behavior or metaphysics by purely functions. To put it in a more general way, the problems have been formed over the question of whether the physical or the phenomenal aspect of the human being has a primary quality. In this study, an evaluation will be made on which claims the five approach styles put forward to reach the reality behind the visible and which ones they eliminate.

Keywords: Contemporary philosophy of mind, consciousness, body, phenomenal experience, qualia, physical aspect, phenomenal aspect.

1. GİRİŞ: PROBLEMLERİN ODAK NOKTASI

İnsanın kendi kendine düşünüyorsa olması, hayal kurması, akıl yürütmesi, algılama sonucunda biriktirdiği bilgileri analiz edip ortaya çıkarması, renklerin, seslerin, kokuların öznel alanda farklı tezahür etmesi, her şeyi dille ifade edemiyor olması ve iç gözlem gerçekleştirip farkındalığını inşa etmesi zihinsel fenomen alanı olarak adlandırılmaktadır. Kısaca fenomenal alan (öznel deneyim) şeklinde ifade edeceğimiz bu kavram beraberinde “bilinçli ben” fikrini oluşturmaktadır. Sürekli değişen algımızla birlikte örneğin sevdiğimiz bir arkadaşımızın sesini duyunca nasıl bir hissiyata büründüğümüz, yağmur yağdıktan sonra etrafı saran kokunun ne hissettirdiği, anılarımızda yer alan kişileri hatırladığımızda hangi duygulanımları yaşadığımız ‘nöral etkinlik-fenomenal alan-bilinçli ben’ üçlemesiyle bir yansıma gerçekleştirilmektedir. Bize kendini doğrudan sunan ve sürekli kendini inşa eden bu içsel öznel deneyim akışı bilinçtir (Revonsuo, 2017: 21). Bir de bize kendini dolaylı yünden, bilincimiz dışında gerçekleştiğini hissettiren akış vardır ki buna ‘qualia’ adı verilmektedir. Qualia’nın dilimizdeki karşılığı nitel, nitelik olsa da zihin felsefesi içerisinde daha çok öznel deneyim, fenomenal yön, deneyimin öznel görüngüsü, nitel duyular gibi kavramlarla bağdaştırılmaktadır. Bir nitel zihin halini yaşarken zihnimizde oluşan, o zihin halinin duyulduğumuz özelliğine (başka bir deyişle, onun görüngüsel karakterine) onun “nite”si (quale) denir (Sayan, 2012: 49). Örneğin yürüdüğümüz an bir farkındalık gerçekleştirilebiliriz fakat kasların hareketi, beyinde gerçekleşen durumlar veya kendimize bir rota belirlemediğimiz gibi dururken ayaklarımızın evimize doğru yol alması, vb. bilinçle alakalı ama bilinç dışı gibi görünen durumlar için qualia kavramı kullanılmaktadır.

Qualia, fenomenal/fiziksel yön, deneyim gibi açık veya örtük alanlarla birlikte felsefe tarihine nüfuz eden beyin/bilinç ayrımında anahtar kavram niteliğine bürünmüştür. Çünkü her an farkına vardığımız öznel deneyimlerin varlığı kabul edilmekte ancak bu deneyimlerin kaynağı fiziksel yön (beyin) ile mi yoksa fenomenal yön (bilinç/deneyim) ile mi anlaşılabileceği tartışmanın odak noktası durumundadır. İnsan varlığının vechesi olarak çevresini sarmalayan görüngülerin nesnel bir bağıntısı nörobilim tarafından açıklanmaktadır. Beynin korelasyonu, nöron ateşlemesi, bilişsel kapsamı, elektromanyetik nitelikleri ve aktivasyonu bilimsel veriler ışığında beyne dair söylenebilecek ve aktarılabilir bilgiler her geçen gün teknolojik gelişmelerle birlikte olgular sahasını genişletmektedir. Ancak öznel ve dışarıya aktarımı sınırlı olan, “içinde gömülü olduğumuz gerçekliğin” (Blackmore 2021, Max Velmans: 281) sezgisel ve yerleşik bir bilgisine de sahip bulunduğu halde bilinç/zihin/deneyim kavramlarına geldiğinde mutlak ve salt bilgilerin oluşmadığı bir dizi farklı çıkarsamalarla karşılaşmaktayız.

Bu farklı çıkarsamalar fenomenal deneyimin varlığına ilişkin beş yaklaşım tarzıyla ifade olunabilir: David Chalmers’in değindiği iki problem bulunmakta ve

ona göre deneyimi bilinçli durum (uyanıklık, farkındalık, dikkat, vb.) ile açıklamak kolay problem, deneyimin niçin gerçekleştiği ve niçin hislere yol açtığı zor problem olarak algılanmaktadır. Felsefi davranışçılar ise öznel alan veya zor problemin ifade ettiği şekilde kapalı konumda seyreden bir durumun söz konusu olamayacağını iddia eder ve bu meselenin ‘sözde’ bir soruna mevzu bahis olduğunu savunur. Bu üç görüşten farklı olarak dördüncü argümana göre bilincin, deneyimin dışarı aktarılması değil, beyindeki işlemlerle oluşum sağladığı ve sosyal bir dil yerleşikliğinden kaynaklı sorun varmış gibi gözükmeye başladığı problemidir. Son olarak zor problemin varlığını kabul eden ancak hiçbir zaman doğru yanıtın bulunamayacağını savunan bakış açısı bilinemezciiktir. Ortak bir soruya verilen cevapların hedefi, her birimizin yaşadığı öznel deneyimin ne’liğiyle ilgili olmakla beraber beyin ile fenomenal görüngümüz arasındaki bağlantı üzerinden açıklayıcı gerçek bir ilişki kurmaktır.

Bu makale içerisinde de yukarıda kısaca değinilen çağdaş zihin felsefesinin argümanları ve tartışma konularına yön veren; (i) kolay problem, (ii) zor problem, (iii) sözde problem, (iv) aldatıcı problem, (v) bilinemezciiktir olarak ifade olunan beş yaklaşıma yer verilecektir. İnsanın öznel yapısına istinaden oluşan bu sorunlar zihin hallerinin salt işlevlerle beyin nöral etkinliğine, davranışa ya da metafiziğe indirgenmesiyle meydana gelmiştir. Bu çalışmada beş yaklaşım tarzının görünenin arkasındaki gerçekliğe ulaşmak için hangi iddiaları öne sürdükleri ve hangilerini bertaraf ettikleri üzerinden bir değerlendirme yapılacaktır. İlk dört yaklaşım birinci şahıs bilinci ile üçüncü şahıs bilinci arasında sürüp giden tartışmaları temsil etmektedir. Bilincin yapısına yönelik beşinci yönelim ise bir problemin olduğunu ancak hiçbir zaman bu gizemin çözülemeyeceğini ve bilinemeyeceğini savunmaktadır. Zihnin ve bilincin kompleks yapısını çözümleyebilmek ve görünenin arkasındaki gerçekliğe odaklanabilmek için ortaya atılan fikirler nelerdir? Bu soru etrafında kolay problemlerden başlanılarak diğer problemler detaylandırılacaktır.

2. KOLAY PROBLEM

Avustralya’lı filozof David Chalmers, 1994 yılında birincisi düzenlenen Tucson konferansına konuşmacı olarak katılmış ve bilinç üzerine kolay sorunlardan ve ardından da ‘olmak gibi bir şey’den veya ham duyunsamalardan, yani bilinçli deneyimin zor sorunundan bahsetmiştir (Blackmore, S.Hameroff: 144). Chalmers’ın değindiği ayrım aslında yüzyıllardır insanın fiziksel ve fiziksel olmayan taraflarını keşfetmek için ezeli bir merakla beraber zihin/beden ayrımına yol açmış ve süregelen tartışma zeminini dinamikleştirmiştir. Ancak konferansa katılan Stuart Hameroff’un da aktardığı şekilde Chalmers’ın yaptığı tatbik, doğru zaman ve yeri yakalayarak felsefecilerin, nörobilimcilerin ve lisans öğrencilerin de anlayabileceği yalın bir konuşma metni tercih etmiş olmasındadır.

Chalmers'ın kolay olarak addettiği sorun, qualia ve bilincin yapısıyla ilişkilidir. Bilincin neden olduğu işlevsel özellikler 'kolay problem (easy problem)' olarak adlandırılmakta ve daha çok bilişsel alana hitap etmektedir. Bilincin beyinle nasıl uzlaşım sağladığı ve buna bağlı olarak hangi işlemlerle yakinen organize olduğu kolay olandır. Kolay problem olarak bilinç bilişsel bilimin standart yöntemlerine doğrudan duyarlı görünenlerdir, bu sayede bir fenomen hesaplama veya sinirsel olarak açıklanır (Chalmers, 1995: 200).

Kolay olarak görünen, bilinç ile ilgilidir fakat bilincin açık olduğu, bütün davranışların fark edildiği ve nesnel bir açıklamanın yapılabilirdiği bir evredir. Zekânın alanını, bilgi işleme sürecini temsil eden kolay problem, aynı zamanda beynin hangi bölgelerindeki nöronların daha sık bir devinim gerçekleştirdiği, davranışın niteliği, dikkat, uyku, uyanıklık, tepki, parçaları bütüne çevirme ve sınıflandırma gibi özellikleri barındırır.

Sorunun kolaylığının nedenine dair bir örnek verilirse, davranışlarının, konuşmasının eskisi gibi olmadığını fark ettiğiniz arkadaşınızın bir sorunu olduğunu anlamlandırırınız fakat iletişim kurarak yardımcı olmanız mümkün olmayabilir. Akabinde nörofizyolojik, psikolojik bir araştırması yapıldığında depresyon, manik atak veya beyinde oluşan tümörün davranış bölgelerine baskı yapması gibi sonuçların elde edilmesi ve dille ifadesi olunamayan şeylerle karşılaşılrsa da beyne ve davranışa yönelik bilimsel incelemeler neticesinde sorun ve çözüm belirlenebilir. Özdeyişle, Chalmers'ın kolay problem atfı üçüncü şahıs (objektif) bakış açısıyla bağıntılıdır.

Chalmers'a göre bahsedilen bu süreçlerin hepsi öznel deneyime, bilinçliliğe denk gelmiş olsaydı uzun uzadıya devam eden tartışmaların sebebi olmazdı. Bilimsel anlamda ayırt etme, tepki, davranış, uyku, uyanıklık, algı gibi fenomenler için net bir sonuca varıldığı söylenemez ancak her geçen gün biraz daha ilerleme kat edildiği de açıktır. Bu yeni oluşumlar ile bilimsel perspektifin nasıl ilerleme kat edeceği konusunda fikir sahibi olduğumuz ve bu sayede tertip edildiği de gözlemlenmektedir. "Bu yüzden bu sorunlara kolay sorunlar diyorum. Tabii ki, "kolay" göreceli bir terimdir. Ayrıntıları doğru anlamak muhtemelen bir veya iki yüzyıl alacaktır ve meşakkatli bir ampirik çalışmayı gerektirecektir. Yine de, bilişsel yöntemlerin bilim ve sinirbilim açısından başarılı olacağı konusunda her türlü sebep mevcut" (Chalmers, 1995: 201). Bilincin varlığına Chalmers'a göre 'yorumlama' ile ulaşmaktayız. "Bilincin varlığını yargılamak için yapılan şey, fiziksel sistemleri yorumlamaktır ve bunlara da deney öncesi köprüleme ilkeleri denilir. Bakmamız gereken kriterler: (1) şu anda bilinçli olup olmadığımız ve (2) hangi bilgi -olarak atfedilen- sistemlerinin bilinçli olup hangilerinin bilinçli olmadığını keşfetmektir. Doğrudan ulaşım bu deneyimleri yakalayamayız, bu yüzden bunun yerine harici kriterlere güveniyoruz" (Chalmers, 1998: 2-3). Kolay problem, bahsi geçen şekilde harici ve dolaylı durumlarla alakalıdır. Ancak her zaman dolaylı sonuçlar

yeterli bilgiyi aktarmamaktadır. Bir davranışın, edimin gerçekleşmesi süreç olarak izlenebilir ve bilimselleştirilebilir fakat "neden/niçin bilinçliyiz?" sorusu zor probleme geçiş yapmamıza neden olur.

3. ZOR PROBLEM

Bir önceki başlık altında belirtilen kolay problem için beyin veya bilincin beyni etkilemesi; uyku, uyanıklık, dikkat, algılama, bellek, analiz etme gibi işlevsel unsurlar çerçevesinde açıklandı. Peki, beyin sahibi olmak böyle bir şeyse özne olmak nasıl bir şey? Chalmers'ın kolay problemle sıkı bağlantı kurduğu 'zor problem (hard problem)', öznel hislerimize yukarıdan nesnel bir bakış gerçekleştirmenin zorluğu üzerine inşa edilmiştir. Chalmers, kolay sorun hakkında aksiyomlarını sunarken bunların insanın yapısını, bilincin semantiğini anlama noktasında yetersiz kaldığını ve felsefede metafiziğin konusu olan ontolojinin kapısının aralandığını dile getirmektedir.

Bilincin öznelikle ve deneyimlerin raporlanmasıyla donatılmış doğası, birinci şahıs tarafından nasıl bir his oluşturduğu, üçüncü şahsın bilinci hakkında niçin kesin bilgiye ulaşamayacağı, tam olarak ne işe yaradığı ve bütün bu süreçleri nasıl ürettiği zor olarak görülmesinin sebebidir. Örneğin, ayak bileğimizin ağrıdığını hissettiğimizde bu ağrıyı sözlü olarak paylaşabilir ve ağrıyı betimleyecek davranışlar sergileyebiliriz ancak bu his yalnızca hissedene mahsustur. Doktor, görüntüleme sistemleri veya muayene ile bileğimizi kontrol ettiğinde ağrıya sebep olacak semptomlarla yüzleşse de orada bir ağrı göremeyecektir. Zor problem tam da burada gün yüzüne çıkmaktadır. Yani günlük yaşamın naif ontolojisine göre fiziksel, fiziksel olmayan şeylere neden olur (Tura, 2018: 44). Birinci şahıs bilinci (ağrıyı hissedeni) ile üçüncü şahıs bilinci (doktor) arasında niceliksel bir bağlam oluşsa da niteliksel bir boşluğun devamına direnç göstermektedir. Chalmers birinci şahıs verilerinin üçüncü şahıs verilerine indirgenemeyeceğine inandığından, bilinç bilimi bu iki cins veriyi birbirine bağlayan temel yasaları bulma görevini yapacaktır (der. Bailey, Richard Brown: 341).

Bu noktada Amerikalı filozof Joseph Levine'nin 'explanatory gap' (açıklama gediği/boşluğu) şeklinde literatüre yerleşen argümanına değinmek gerekir. Levine'e göre örneğin sıcaklık hakkında; sıcaklığın moleküler hareketini, fizik veya kimya ile çözümleyebileceğimiz nedensel fonksiyonlarını hangi mekanizmayla eklendiğini açıklanacak konumda sunabiliriz. Fakat sıcaklığın derimize nüfuz etmesi ve sinir uçlarının uyarılmasıyla bir hareketlenme yaşanmakta "bu da çeşitli kaçınılma mekanizmasının etki altına girmesine yol açtığında, acının nedensel rolü açıklanır" (Levine, 1983: 357). Bu nedensel rolün dışarısında kalan durum ise -acının nasıl hissettirdiği- niteliksel olarak açıklama gediğine işaret etmektir. Ona göre acıyı, hazzı ve hisleri nöron ateşlemesi, beynin işlevsel rollerine indirgemek yanlış olacaktır. Levine şöyle bir örnekle devam eder: "Şimdi uzaylıların

yaşamına rastladığımızı hayal edin ki, bu da nitelikli durumlarımızı paylaştığımızı dair her türlü davranış ve işlevsel işareti veriyor. Bizim hissettiğimiz acıyı onlar da hissediyor mu? Eğer bu hissi hissetmek için insanın nöron ateşlenmesi (C-fibers) gerektiğini kabul ediyorsak ve uzaylıların nöron ateşlenmesi yoksa o zaman bu hissi yaşamadıklarını varsaymalıyız” (Levine, 1983: 360). Ancak ona göre fiziksel ölçümü neye göre acının ve diğer duygulanımların merkezine yerleştireceğimiz açıklama gediğinin kapatılmamasına sebebiyet vermektedir. Levine’in söylemlerini özetlemek gerekirse ona göre deneyimlerin, birinci şahıs yaşadığı fenomen sahasının açıklaması yapılmadan işlevselci veyahut indirgemeci yaklaşımlardan kaçınmamız gerekir ve açıklama gediğinin göz ardı edilmesine itirazda bulunur.

Zor problemin, zor problem olarak adlandırılmasının kaynağını Chalmers olarak belirtmiştik ancak Chalmers’ın zor problemi ve Levine’in açıklama gediği söylemlerinden önce de bilinç beyin ilişkisi tartışılmış ve Thomas Nagel’in kaleme aldığı “Yarasa Olmak Nasıl Bir Şeydir?” adlı bir makale ile özne-nesne ayrımı dikkatleri üzerine toplamıştır. Bu makalede ilk olarak Nagel, bilinç konusunda insanın tümüyle fiziksele indirgenerek manipüle edilen öznel yapısına değinmekte ve bir yarasa bakış açısının sağlanıp sağlanamayacağı imkânını değerlendirmektedir. Yarasaların veya diğer memeli hayvanların yaşam sürdürürken algı ve hareket alanına sahip oldukları konusunda tahmin yürütmek bizler için çok zorlayıcı bir konu değildir. Fakat iş, yarasa ile empati kurmak bağlamında onun gözünden etrafı gözlemek, başkalarını fark etmek, beslenmek, hissetmek gibi duyumsamalara gelince bir nevi duvara tosluyoruz. Nagel bu durumu hayal gücüyle bağdaştırır çünkü bizim deneyimlerimiz ancak hayal gücü yetimizle birlikte hareket etmektedir. Kişi ne kadar uğraşırsa uğraşsın “kollarında ağ örgüsü olduğunu ve böylelikle alacakaranlıkta ve şafak vaktinde uçarak ağzında böcekleri yakaladığını hayal etmenin faydası olmayacaktır. Çok zayıf bir görüşe sahip olan ve çevredeki dünyayı yansıyan yüksek frekanslı ses sinyalleri sistemi ile algılayan ve bir günü tavan arasında ayaklarından baş aşağı asılı olarak geçiren yarasayı hayal edebilmek mümkün olsa dahi yarasa olmanın deneyiminden yoksun haldeyiz” (Nagel, 1974: 439). Nagel, yarasa örneğinden yola çıkarak, bilinç konusunda gerçek sorunun bakış açıları vasıtasıyla özelliğinin oluşum gösterdiğini öne sürer (Zeman, 2017: 382). Kısaca Nagel, yarasa olmak veya herhangi bir canlı olmanın olanağı ile ‘benlik’ arasındaki uçuruma değinmekte ve ne kadar –onun gibi olmayı tahayyül etmek de yalnızca davranışlarını gözden geçirmenin ötesinde bir yol izlenemeyeceğini vurgulamaktadır.

Chalmers’ın zor problemine tekrar geri dönersek, Levine ve Nagel’in fizikselci karşıtı yorumlamalarının izlerini, kümülatif bir hamleyle değerlendirdiğini görebilmek mümkün. Chalmers’a göre bilincin asli problemi sübjektif deneyim alanına ait olan zor problemidir. “Düşündüğümüzde ve algıladığımızda,

bilgi işlemenin bir işaretini fark edebiliriz ama aynı zamanda öznel bir yön de söz konusudur. Nagel’in belirttiği gibi, bilinçli bir organizma olmak gibi bir şey vardır. Bu öznel yön deneyimdir” (Chalmers, 1995: 201). Örneğin, bir kere deneyimlenen kokunun yıllar sonra da aynı deneyimi yaşatması, kokunun mekânını veya kişisini anımsatması öznel yön ve zihinsel imge ile ilişkilidir. Bu tarz olayların fiziksel bir temelle açıklandığında da sorun kendini göstermeye devam etmektedir. Çünkü neden böyle deneyim birikimlerine sahip olduğumuz ve fiziksel olanın niçin içsel olana yol açtığı soruları, konu olan problemin zorluğuna çağrı yapmaktadır. Bununla ilgili Chalmers’ın ‘zombi’ örneği birinci şahıs bilincinin yanılı olup olmadığı ikilemine açıklama getirmektedir. Chalmers; görüntüsü, konuşması, davranışları ve hareketleri bizden farksız olmayan bir zombi hayal etmemizi ister ve bunun mümkün olduğunu, hayal etmekte zorlanmadığımızı fark etmemiz için bir düşünce deneyi tasarlar. Eğer hem insana benzeyen hem de bir eksikliği olduğu için insandan ayrı bir varlık tasavvurunu kabul edebiliyorsak –ki edilebilir gibi görünüyor- bilinç için davranış ya da bilişsel fonksiyondan daha fazlası olduğu anlaşılmaktadır. Eğer öyleyse, Chalmers’ın bakış açısına göre bilinç, fiziksel dünyaya eklenmiş bir şeydir ve onun parçası değildir (Searle, 2018: 118). Otomat bir varlık olarak tasavvur ettiğimiz zombi dünyası, fiziksel alanın hesaplamacı, işlevselci açıklamaları için yeterli olurken fenomenal alanı es geçmekte ve Chalmers bu argümanı ile yalnızca insanı zombi dünyasına ait bir varlık gibi tasavvur etmenin yanlışlığından söz etmektedir.

Bilinç konusunda yapmamız gereken şey, onun tıpkı uzay ve zaman gibi indirgenemez olduğunu ve dünyanın temel bir niteliği olduğunu kabul etmektedir (Blackmore, Chalmers, 2021: 58). Özetle, zor problemin konusu deneyimin kaynağını, kolay problemler ışığında fiziksel bir yapıya sahip beyne indirgeyerek açıklamanın nihai cevap olamayacağını ve fenomenal yönü bilincin yegâne niteliği şeklinde kabullenmenin gerekliliği üzerinde ısrarcı olmaktadır. Ancak sözde problem ve aldatıcı problem ile ilgili içerikte de değineceğimiz hususta bu problemler zor problemden farklı olarak bir zorluğun olmadığını ve metafizik sahanın terk edilmesi için istikrarlı bir ilerleyiş ile çalışmalar yürütme yanlısıdır.

4. SÖZDE PROBLEM

Öznel deneyimin; hislerin, duyguların, algıların beyin veya davranıştan farklı bir yapısı olduğuna dair ve zihnin yalnızca birinci şahıs bakış açısıyla ifade edilebileceği düşüncesi zor problemin giriş kapısıydı. Ancak yirminci yüzyılın başlarında psikolojinin deneysel alana ait olduğunu varsayan görüşlerin cereyan etmesiyle birlikte davranışçılık akımı meydana gelmiştir. Bahsi geçen zor problemi, ‘sözde problem (pseudo-problem)’ olarak ele alan davranışçılar zihne veya ruha aitmiş gibi hissettiğimiz duyguların kaynağını beyinle ya da bilinçle değil, gözlemlerle bağdaştırmışlardır. Bu noktada ‘klasik dünya’nın metafizik bakışı ile ‘modern

dünya'nın metafizik bakışı arasında büyük bir fark görülmektedir.

"Davranışçılık" denilince hem psikolojik hem de felsefi bir çerçevede akıllara gelmektedir. Psikolojik alana işaret eden davranışçılık, insanı tanımlamak için bilinç veya bilinçaltının incelenmesini doğru bulmayarak ve gözlemlenebilir olanın deneysel bağlamda değerlendirilmesi üzerine tezler sürmektedir. Felsefi alana hitap eden davranışçılık da psikolojinin ele aldığı şekilde bir yaklaşım sergilemekte fakat ek olarak zihnin doğasını ve içsel tarafımızı anlamlandırmak suretiyle zihinsel terimleri açıklamaya yönelmektedir.

Sözde problemi ifade edebilmek için mevzubahis olan felsefi davranışçılıktır. Felsefi davranışçılık ilk olarak idealizm, düalizm ve Kartezyen Felsefe karşıtı tavırla argümanlarını sunmaktadır. İnsanın zihin ve beden olmak üzere iki ayrı tözden meydana geldiği ve bedenin zaman ve mekân içerisinde yer alan maddi bir yapıya sahip olduğu, zihnin ise maddi tözle değil kendine özgü niteliklerle açıklandığı düşüncesi felsefi davranışçılık tarafından reddedilmektedir. İnsanlar gizli düşüncelerini yürüttükleri varsayımıyla zihinlerini bir 'yer' ile özdeşleştirme eğilimindedir. (Ryle, 2009: 16). Felsefi davranışçılık akımının temsilcilerinden olan Gilbert Ryle, fiziksel ve zihinsel töz ayrılığının yanlışlığı üzerinde durmakta ve zihin-ruh gibi soyut bir belirleme ile insanı anlamlandırmanın 'makinedeki hayalet' (Ryle, 2009: 15-16) sanısıyla eşdeğer olacağını vurgulamaktadır. Ryle'a göre zihinsel terimler, herkesçe gözlemlenebilen bedensel davranış ve kamunun ortak malı olan sözel ifadelerle gönderme yaparak anlam kazanır; yoksa iç gözlem bulgularının mahrem bir biçimde etiketlenmesi yoluyla değil (Priest, 2018: 80). Bu noktada felsefi davranışçılık, maddi olanın yansımalarını diğer bir deyişle davranış ve edimlerini birincil ve tek nitelik olarak belirlemiştir. "Zihin ne varlıktır ne Kartezyen tözdür ne de beyindir. Zihinsel olaylar böylesi varlıkların "içinde" geçen süreçler değildir" (Heil, 2020: 98). Felsefi davranışçılık akımının mensuplarından olan Wittgenstein dilbilgisi hatalarına, Gilbert Ryle ise dilin yanlış kullanımından ötürü zihin-bilinç-ruh gibi içsel tözler hâlihazırda davranışı önceliyor gibi yönelim ('kategori yanlış') sağladığımız belirtilmektedir. Bahsi geçen isimlere göre 'zihin' bir yanlısıma olarak görülmekte ve düşünce, algı, his, imgelem, haz, öğrenmek, bilmek gibi organizasyonlardan ayrı bir yapıya sahip değildir. Bu da sözde problemin doğuşuna neden olmaktadır.

Felsefi davranışçılık; qualia, fenomenal yön veya niteliksel ifade olan bilincin varlığına yönelik karşı bir argüman geliştirmiş ve problem olarak atfedilen bir sorunun olmadığı (sözde) –varmış gibi algılandığı yönünde bir yaklaşım oluşturmuştur. Davranışçılık, en açık ifadeyle, "çözünür" veya "kırılgan" gibi saf yatkınlık terimlerinin zihinsel terimlerin semantik benzerleri olduğuna, işlemsel tanımların ise zihinsel terimlerin anlamlarını belirgin kılan yapılar olduğuna dikkat çeker (Churchland, 2018: 89). Düşünmek, inanmak, imgelemek,

hissetmek sözde problem savunucularına göre zihnin değil davranışın niteliğidir. Örneğin, mutsuz olan bir kişi bunu tamamıyla içinde yaşıyormuş gibi hissetmesinin yanı sıra ağlamak, bağırarak, sinirli olmak, hiçbir şey yapmamak durumuna bürünerek dışarıya aktardığı ve gözlemlenen bir davranış olacaktır. Sözde problem savunucuları her şeyin üçüncü şahıs bakışıyla şekillenen tarafını ölçüt olarak belirlemede ve his ile onu takip eden davranışın aynılığı göz önüne alınmaktadır. 'Zihin' benzeri kelimelerin gerçekte kişinin bedensel davranışına işaret eden birer kısaltma terim olduklarını fark ettiğimizde, zihinlerin de bedenler gibi var olup olmadığına dair soruyu sormaya müsaade edecek kavramsal bir imkânın bulunmadığını anlarız (Priest, 2018: 73). Neticede sözde problem, ölçülebilir bir fenomenin yalnızca davranış olarak belirlenmesi için atıfta bulunurken sadece gözlemlenebilir olanla münasebeti sorgulamaktır.

5. ALDATICI PROBLEM

Patricia ve Paul Churchland çifti zihin felsefesi, nörofelsefe ve bilişsel nörobilim alanlarında çalışma yürütmektedir. Bilinç ve zihin hakkındaki görüşleri de başlıca çalışma alanları olan nörobilim ile ilintili haldedir. Churchland'lar insanların zihin hakkında 'çözülemez, çok zor, uzun zaman lazım' gibi benzetmelerine karşı çıkarak zor problem olgusunu 'aldatıcı problem (hornswoggle problem)' ile tanımlamış ve hem bilimsel hem de sosyal bir bakış sahası oluşturmuşlardır.

Bilimselliğin konusu olan beyin hakkında söylenen şu şekildedir: "Sahip olduğumuz beyin, temel yaşamsal faaliyetler olan beslenmek, kaçmak, savaşmak ve üremeye ek olarak bir topu yakalamak, keman çalmak ve konuşmak gibi şeyleri başaracak şekilde kasları hareket ettirmenin yanı sıra, hep birlikte bir şekilde dış dünyanın zengin bir temsilini oluşturan bir eksite edilebilir hücreler yığıdır" (Churchland, 2019: 13). Fiziksel temsil olan beyni, insanın hem duygu ve istenç hem de işlevsel alanlarına kaynak gösteren Churchland, kolay probleme ek olarak üçüncü şahıs bakışı perspektifinden ziyade birinci şahıs bakışı açısını da beynin gözlemlenebilir alanına yerleştirmiş ve deneyimi beyin kapasitesi olarak belirlemiştir.

Problemin aldatıcılığını açıklamak için ilk basamak bilimseliktir ancak nörobilimden uzaklaşmış görüşlere de atıfta bulunur: Nörobilim dışındaki yaygın eğilim, sinir sistemlerinin düzenlerinin sonsuz, önzeli, umutsuzca karışık ve meydan okurcasına inatçı, başıboş bir böğürtlen çalışından başka bir şeye benzemediği görüşündedir (Churchland, 2019: 118). Beynin nasıl çalıştığını bilmekten yoksun kişilerce beyin dal ve dikene benzetilmiş olmasını eleştiren Churchland, sezgisel bakışla insanın özünü kurgulama çabasına girişenlere yönelik bilimsel verileri kaynak gösterir. Churchland çifti, qualia, fenomenal yön, öznel deneyim hissi gibi olguları beyin nöron ateşlemesi, sinapslar ve korelasyon uyumu ile beyin hangi bölgelerinin aktive olduğu, beyindeki duyuusal haritaya göre kararlaştırılan

his açıklamaları sunmaktadır. Churchland'lara göre tam anlamıyla açıklanamayan beyne yönelik bazı muğlak taraflar bulunmaktadır ancak bu muğlaklığın zor probleme ithaf edilmesine karşındırlar zira onlara göre sorunun çözümü için felsefi terimlere, sosyal kuramlara, metafizik öğelere, ontolojik yapıları ihtiyacın olmadığı aksine nörobilim/nörobijolojinin araştırmaları vasıtasıyla apaçık veriler halinde mutlak sonuçlara ulaşılması hedeflenmektedir.

Deneyimle ilgili bir sorunun ve çözülemeyecek gibi duruş sergileyen problemin varlığını aldatıcı bir yaklaşımla ele alan Churchland'lar, üstbilişselliğin öncülük etmesiyle birlikte 'halk psikolojisi (folk intuitions)' teriminin farkına varılacağı ve zihin/bilinç/ruh/qualia gibi kavramların içsel birer imge değil, dilsel bir yanığı olduğu iddiası dillendirilmektedir. "Halk psikolojisinden kastım, hepimizin insan davranışını açıklayan ve öngörde bulunurken standart olarak kullandığımız kaba saba kavram, genelleme ve parmak hesaplarından oluşan dizileridir. Halk psikoloji sağduyu psikolojisidir; davranışı inançların, isteklerin, algıların, beklentilerin, hedeflerin, duyuların ve birçok şeyin sonucu olarak açıkladığımız psikoloji bilimine karşılık gelir" (Churchland, 2019: 332). Gündelik dilde kavrayış hataları bulunduğunu öngören Churchland, bilincin kaynağını bilimsel kuramlardan ziyade inanış, sezgi ile bağdaştırıldığında gerçeklikten uzaklaşmış olacağını belirtmektedir. Her birimiz bu kavramsal çerçeveyi (daha annemizin kucağında dilimizi öğrenirken) öğreniriz ve böylece bilinçli zekânın ne olduğuna dair sağduyuya dayalı bir kavrayış ediniriz (Churchland, 2018: 96). Örneğin, 'karabasan' şeklinde dilimize yerleşmiş bir tür kâbus çeşidi bulunmaktadır. Karabasan düşüncesinde kişi uykusunda üzerine baskıda bulunan bir karanlık silüetin olduğunu ve hareketinin kısıtlandığını hisseder. Ancak bu olayın bilimsel telaffuzu 'uyku felci'dir ve daha çok REM uykusu sırasında bilincin uyanık olmasına rağmen bedeni hareket ettirememesi durumundan doğmaktadır. Halk psikolojisi alanı da aldatıcı problem paradoksunu bu şekilde dile yerleşmiş olan inanç ve kavramsal hataların terk edilmesiyle zor problem algısının tersyüz edileceğini vurgulamaktadır.

Patricia Churchland, deneyime dair belirlenen zor sorunun bilinç ile alakalı olmadığını savunmaktadır. Keza ona göre bilinç/zihin gibi soyut bir alanın olmadığı ve beynin yapısına dair yeterli bilgiye sahip olan herkes bu konulara bilimsel bakış sergilediğinde dile yerleşmiş olan metafizik öğelerinde terk edileceği anlayışı hâkimdir. Bilim ve araştırma usulleri geliştikçe sosyal dil alanına yerleşik olan, uzay ve zaman içerisine dâhil edilemeyen kavramların nörolojik etkinlik alanına ilişkin tasvirinin etkinleşmesi ile yok olacağı düşünülmektedir.

Aldatıcı problem yaklaşımına sahip olan filozoflar bilinci nöron olarak beynin kaotik yapısına eşitlemiştir. Aslında Churchland çifti felsefi davranışçılıktan farklı olarak bir sorunun olduğunu kabul eder ve onlara göre bilmediğimiz bir şey varsa nöronların bilgiyi nasıl işlediği

ve kodladığı meselesidir. Fakat beyin ile ilgili değil de bilince dair bir zorluğun belirlenmesini aldatıcılıkla ifade edilir. Sorunların hiçbir zaman çözülemeyecekmiş gibi düşünülmesine karşı çıkan Churchland, geçmişte de ses, ışık, DNA, evrenin ve dünyanın konumu hakkında eksik bilgilere sahip olduğumuzu hatırlatır. Bu konular hakkında geçmişten daha ileride olduğumuz ve hiç anlaşılamayacakmış gibi gelen birçok konuyu bilimsel çerçevede detaylandırmanın kolaylaştığı göz önüne alınmaktadır. Bilim ve teknoloji sıklıkla asla bilinemez ve yapılamaz olduğu düşünülen şeyleri ortaya koymuş ve gerçekleştirmiştir (Churchland, 2019: 350). Beynin şu anki karanlıkta kalan boyutunun şimdiki zaman için açıklanamama ihtimali olsa da ileride ortada bir sorun kalmayacağını, diğer bir ifade ile bilişsel alanın gözündeki perdenin kalkacağı iddiasıyla bahsedilen problemi açıklamaktadır. Churchland'lara göre özetle, yapılması gereken bilim tarihinden dersler çıkararak çözümlenmesi ve anlaşılması zor gelen sorunların sonunda bir bilimsel meşale ile aydınlatılacağı bilinci ile çalışmalar yürütmek gerekmektedir.

6. BİLİNEMEZCİLİK

Zihin felsefesi içerisinde defaatle değinilen ve üzerine kafa yoran herkesin kendi kuramını inşa ettiği zihin-beden sorunu ışığında tek bir problemin belirlenip birçok yanıtın oluştuğunu açıkladık. Son olarak bilinemezlik (agnostisizm) veya gizemcilik (misticizm) ile sorunun farklı bir yaklaşımına değinilecektir.

Diğer problemlerin zor soruna cevap vermek veya yok saymak için uğraştıkları açıktır. Agnostik yaklaşıma geldiğimizde ise herhangi bir cevapla ya da öneriyle karşılaşmamaktayız aksine yüzyıllardır anlamlandırma çabasına karşın 'boşa kürek çekmek' bakış açısı söz konusudur. Bu akımın en önemli temsilcilerinden biri Colin McGinn'dir ve ona göre zihin-beden problemini ne kadar çözmeye çalışsak da sonunda direnç gösterdiği alanda durmak zorunda kaldık. Colin McGinn, hem fenomenolojinin hem de fizyolojinin ötesinde, bilincin "saklı bir yapısı" olduğunu ve bu saklı yapının bu boşluğa bir köprü olabileceğini, fakat bunun muhtemelen sonsuza dek bizim ulaşamayacağımız bir şey olduğunu iddia etmiştir (Dennett, 2020: 506). McGinn sözde problem, aldatıcı problem olarak açıklanan bölümlere istinaden bunların ancak sözde/aldatıcı yanıt olabileceklerini belirtmiştir. Her sorunu çözebiliriz yaklaşımıyla ilerleyen kuramları eleştiren McGinn, "beyin gerçekte oluşan değildir, beyin mucizevi bir şekilde ortaya çıkar" (McGinn, 1989: 352) söylemiyle mistik tarafı ifade eder.

Bilincin doğası ve zihin-beden ayrımının bilinemezlik ile yaklaşılmasının sebebi kendi düşüncelerimizden sıyrılarak beyne yönelik nesnel bir bakışın gerçekleştirilemeyeceği inancıdır. Bilinçli durumlar basitçe algının potansiyel nesnelere değildir. Beyne bağlıdırlar ancak duyuları beyne yönlendirerek gözlemlenemezler (McGinn: 357). McGinn, duyuların yetersiz kaldığı öncülünü örnekendirir ve bir kayanın

bilinçli olduğunu düşünmenin arkasındaki imkânsızlığa değinir “hiçbir uzaysal özellik zihin-beden problemine tatmin edici bir cevap veremeyecektir” (McGinn, 358).

Deneyim alanının açıklanması ve zihin-beden probleminin çözümü üzerinden fikir yürüten bilinemezcilik akımına göre geçmiş ve şimdiki zaman yapılan iş parçaları tek tek analiz etmektedir. Ancak McGinn’e göre tümevarım yöntemiyle ya da herhangi bir yöntemle insanın ilkece bir bilinç açıklaması çabası analogi yapmanın ötesine geçemeyecektir. Agnostik veya mistik tavra göre bilincin insanın yapısının üstünde bir konumu bulunmakta ve ne objektif ne de sübjektif çözümlenmelerle fitri sorunu cevaplandırabilmek mümkün değildir.

7. SONUÇ

Zihin/qualia/bilinç/fenomenal deneyim/beden ile ilintili kavramlar üzerinden “niçin bilinçliyiz?” sorusuna dair beş farklı cevabı ele aldık. Bazı görüşler “niçin” ile değil “nasıl”ıyla ilgilense de özünde, öznelliğe yönelik bir problemle hesaplaşma bulunmaktadır. İndirgemeci olmayan bir bilinç kuramı taslağı sunan Chalmers, kolay ve zor problem betimlemesiyle “ben”liğe ait olan bir mesele üzerine yoğunlaşmıştır. Ona göre kolay olan, fiziksel dünyaya eşlik eden ve yine fiziksel bir açıklama yapılabilen olgulardır. Problemin zorluğu ise fiziksellikle bağdaştırılamayan öznel deneyimin niteliğidir. Chalmers için bu problemi çözmek zor ama imkânsız değildir ve ona göre çözüme kavuşmak için fenomenal alan ve fiziksel alanın kol kola hareket etmesi gerekmektedir. Felsefi davranışçılığın benimsemiş olduğu sözde problem, zor problemin reddiyesi ile başlamaktadır ve işlevsel alanın yanı sıra duygusal alanı da davranışla eşitlemiş durumdadır. Problemin aldatıcılığına değinen dördüncü kanıt ise bir problem var ancak bu bilincin ve felsefenin değil beyni inceleyen nörobilimin çabasıyla çözülebilir iddiasını benimsemektedir. Son adımda karamsar ve umutsuz bir bakış açısı belirleyen agnostik tavırla karşı karşıya kaldık ve bilinemezliği benimseyenlere göre bilinci, hisleri, fenomenal alanı açıklayabilecek olanaklı bir dünya bulunmamaktadır.

Bu verilen cevaplar için büyük resmin küçük parçaları demek mümkündür. Çünkü zihin üzerine düşünmek bizi hem nesne hem de özne olmaklıkla karşı karşıya getirmekte ve zihin felsefesi çalışmalarına katkı sağlayan düşünürler belirli bir görünüş üzerinden şu anki bilgimiz ışığında gerçekliğin kapısını aralamak için çabalamaktadır. Ancak konu olan beş yaklaşımın da göz ardı ettiği bazı noktalar zuhur etmektedir. Kolay problemi, zor problemin zorluğunu anlatmak için kurgulayan Chalmers’ın düşüncesine göre zor problem şimdi bilimin veya psikolojinin yöntemleriyle değil ama gelecekte çözülmeyi beklemektedir. Chalmers bu konuda belki haklı olabilir ancak zorluğu betimlerken karamsarlığa düşülmesini ve agnostisizme yaklaşmayı engellemek için de bir yol göstermemektedir. Felsefi davranışçılığın yaklaşımı yalnızca görünüş ile ilgiliyken iç gözlem alanını yok saydığına değinmiştik fakat insanın bütün düşüncelerini davranışa dönüştürmediği gibi her

eylemine de düşüncesiyle ilişkilendirmek mümkün değildir. Felsefi davranışçılığın bu eksik bıraktığı alan ile birlikte insanın tercih etme ve otonom bir varlık olma durumu yadsınmaktadır. Zor problem veya Levine’in açıklama gediği yaklaşımına karşı olan aldatıcı problem için ise gerçek olan beynin ilkeleridir ve bu anlayış insanın aktarıma kapalı iç niteliğinin bulunmadığını vurgulamıştır. Aldatıcı problemin bu denli bilimsellikte çepeçevre sarmalanması insanın sezgi, inanç, duygu, his gibi birinci şahsa ait olan yönlerini nesnellikle açıklanamadığı için yokmuş gibi düşünülmesi, gerçekliğe ulaşmak için tek yol olamaz. Son olarak yazı içerisinde yer verilen bilinemezcilik, “hiçbir zaman anlaşılamayacak, bilinemeyecek, anlamak için yetkin değiliz” fikirleriyle şekillenmiştir ve insanın dinamik yapısına, yeteneklerine, üretim ve tasarım kabiliyetine ters düşen bir yaklaşım haline bürünmüştür.

Neticede insanın nesnel biyolojik yapısı ile öznel deneyimsel yapısının ahenkle işleyişinin nedenin sorgulanması gerekmektedir. Bu sorgulama için yukarıda yer verilen problem ve cevaplar yol göstericidir fakat arındırılmış ya da indirgenmiş bakış açısı yerine bütünsel bir alana hitap etmek ve aynı zamanda açıklamak istencini takip eden anlamak gayreti daha gerçekçi olacaktır. Zira anlama istencinden uzaklaşmak var olan düğümleri çözmek isterken yeni düğümler oluşturmaya benzemektedir.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

- Bailey A. (der.) (2019). *Zihin Felsefesi*, (Çev. Füsün Doruker. Ankara: Fol Kitap.
- Blackmore, S. (2021). *Bilinç Üzerine Konuşmalar*, (Çev. Seda Akbıyık) İstanbul: Küre Yayınları.
- Chalmers, D. (1995). "Facing up to the Problem of Consciousness". *Journal of Consciousness Studies*, 2 (3): 200-219.
- Chalmers, D. (1998). "On the Search for the Neural Correlate of Consciousness". In (eds. S. Hameroff, A. Kaszniak, A. Scott). *Toward a Science of Consciousness II*. MIT Press.
- Chalmers, D. (2011). "The Problem of Consciousness". *Discusiones Filosóficas*, 12 (19): 29 – 59.
- Churchland, P. M. (2018). *Madde ve Bilinç*, (Çev. Berkay Ersöz) İstanbul: Alfa Yayıncılık.
- Churchland, P.S. (2019). *Nörofelsefe*, (Çev. Özge Yılmaz) İstanbul: Alfa Yayıncılık.
- Dennett, D. (2020). *Bilinç Açıklanıyor* (Çev. Sibel Kibar) İstanbul: Alfa Yayıncılık.
- Hail, J. (2020). *Zihin Felsefesi: Çağdaş Bir Giriş*, (Çev. Seda Akbıyık, Merve Bilgili) İstanbul: Küre Yayınları.
- Jackson, M. (1986). "What Mary Didn't Know". *The Journal of Philosophy*, Volume 83 (5): 291-295.
- Levine J. (1983). "Materialism and Qualia: The Explanatory Gap". *Pacific Philosophical Quarterly*, 64: 354-361.
- Manzotti, R. (2020). "Relative Existence and Experience". *Phainomena*, 1 (2): 11-33.
- McGinn, C. (1989). "Can We Solve the Mind-Body Problem?" *Oxford University Press, Mind*, 98 (391): 349-366.
- Nagel, T. (1974). "What is it like to be a Bat?" *The Philosophical Review*, 83 (4): 435-450.
- Priest, S. (2018). *Zihin Üzerine Teoriler*, (Çev. Ayhan Dereko) İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Revonsuo, A. (2017). *Bilinç Öznelliğinin Bilimi*, (Çev. Selim Değirmenci) İstanbul: Küre Yayınları.
- Ryle, G. (2009). *The Concept of Mind*. London, United Kingdom: Routledge.
- Sayan, E. (2012). "Analitik Zihin Felsefesinin Temel Problemlerine Bir Bakış." *Kaygı*, 19: 37-54.
- Searle, J. (2016). *Bilinç ve Dil*, (Çev. Muhittin Macit, Cüneyt Özpilavcı) İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Searle, J. (2018). *Bilincin Gizemi*, (Çev. İlknur Karagöz İçyüz) İstanbul: Küre Yayınları.
- Tura, S. M. (2018). *Zor Problem: Bilinç*. İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Zeman, A. (2017). *Bilinç Kullanım Kılavuzu*, (Çev. Gürol Koca) İstanbul: Metis Yayıncılık.